

امکان سنجی فقهی - حقوق اجرای الگوهای عملیاتی رایج بیمه تکافل و پیشنهاد الگوی مناسب برای ایران

فاطمه آزادبخت^۱

ابراهیم یاقوتی^{۲*}

یوسف درویشی هویدا^۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۱۲/۱۰

چکیده

نظام بیمه تکافل، توافقی متقابل برای اشتراک ریسک بر پایه شریعت اسلامی است که وجود اختلافات فقهی میان مذاهب دین اسلام موجب شده است که طراحان این نظام، الگوهای عملیاتی مختلفی از قبیل الگوی مضاربه، وکالت، وقف و مدل‌های ترکیبی (مضاربه - وکالت، وقف - مضاربه، وقف - وکالت، وقف - مضاربه - وکالت و.....) را طراحی و عرضه نمایند که همه این الگوها در دو نوع خانواده و عمومی ارائه می‌شوند. با توجه به وجود چالش‌ها و مسائل فقهی متعددی که در جزئیات این الگوها وجود دارد، کشورهای اسلامی سعی نموده‌اند که الگویی منطبق با فقه رایج خود را ارائه داده یا از الگوهای رایج کشورهای پیشرو در این صنعت تبعیت نمایند. در ایران نیز، علیرغم حلیت بیمه متعارف، کماکان برخی متشرعین و همچنین برخی افراد اهل تسنن کشور، از پذیرش بیمه‌های متعارف اکراه دارند. بنابراین، هدف این پژوهش امکان‌سنجی و طراحی و پیشنهاد الگو یا الگوهای عملیاتی تکافل منطبق با فقه و حقوق ایران به منظور رفع این خلاء و آرایه یک فناوری رقیب بیمه برای پوشش ریسک است. این پژوهش از نوع کاربردی بوده و به روش توصیفی - تحلیلی با استفاده از روش کتابخانه‌ای و مطالعه اسنادی انجام گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن هستند که بر اساس فتاوی فقه‌های امامیه و حقوق مدنی ایران، اجرایی‌سازی تکافل در ایران در سه مدل و الگوی عملیاتی امکان‌پذیر هستند. این الگوها، در سه محور و قالب که مبتنی بر ۱- الگوهای عملیاتی رایج دنیا ۲- معرفی الگوهای عملیاتی جدید مبتنی بر عقود معهود و ۳- الگوی عملیاتی مبتنی بر مستقل بودن عقد تکافل پیشنهاد شده‌اند.

^۱ دانشجوی دکتری، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

^۲ گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول): yaghouti2010@yahoo.com

^۳ گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

واژگان کلیدی: صنعت بیمه، تکافل، الگوهای عملیاتی، امکان سنجی فقهی - حقوقی.

مقدمه

از منظر شریعت اسلامی، اصل پوشش ریسک و تکوین نهادهایی بدین منظور، پسندیده و مورد استقبال بوده است و راهکار پیاده شده توسط حضرت یوسف (ع) برای ذخیره غلات طی هفت سال، به منظور مقابله با تبعات قحطی هفت سال آتی، به عنوان یک نمونه موفق دینی از مدیریت ریسک در سطح جامعه قابل استناد است. در همین راستا، از همان ابتدای پیدایش بیمه که یکی از مدرنترین راههای مدیریت ریسک در زندگی و جامعه امروزی به حساب می‌آید، اکثر فقهای اسلامی در مورد مشروعیت آن بحث و اظهار نظر نموده‌اند. علمای شیعه و اهل سنت، با توجه به دیدگاه‌های اسلامی خود نظرات مختلفی را مبنی بر مشروعیت یا عدم مشروعیت محصولات بیمه‌ای اعلام نموده‌اند. برخی از علمای اسلام از فقه شیعه و اهل تسنن، بیمه را در قالب عقود معین یا به عنوان عقدی مستقل، مشروع دانسته‌اند. اما برخی از علما که دیدگاه محافظه‌کارانه‌تری دارند، نقدهایی را به بیمه رایج وارد نموده‌اند که مهم‌ترین آنها شامل اعتقاد به غرری، ربوی یا میسر بودن بیمه است. طبعاً چنین انتقاداتی، باعث دوری گزیدن بخشی از مسلمانان از صنعت پوشش ریسک شده و آنان را در مقابل بسیاری ریسک‌های بیمه‌پذیر، آسیب‌پذیر می‌نماید. برای غلبه بر این چالش، تکافل به عنوان نهادی برای پوشش ریسک مبتنی بر عقود اسلامی و اصول فقهی، نظیر مضاربه، وکالت، جعاله یا وقف در برخی از کشورهای اهل سنت معرفی شده است. (حسینی و آزادبخت، ۱۴۰۱، ۶۳)

صنعت تکافل در حدود ۴ دهه است که در بین کشورهای اسلامی مانند مالزی، سودان، پاکستان و..... و حتی کشورهای غیر اسلامی مانند استرالیا، انگلیس و ایالات متحده آمریکا رواج یافته است؛ (جلالی لواسانی و عسگری، ۱۳۹۹، ۲۱۶) در حالیکه این صنعت هنوز در ایران، علیرغم تشکیک در مشروعیت برخی از انواع محصولات بیمه متعارف به ویژه بیمه‌های عمر، از سوی برخی متشرعین و همچنین برخی افراد اهل تسنن ایران مورد توجه قرار نگرفته است. این در حالی است که اگر از پذیرش بیمه‌های متعارف باعث رویگردانی برخی از مسلمانان، از تهیه پوشش‌های بیمه‌ای شده و آن‌ها را در مقابل انواع ریسک‌ها آسیب‌پذیر می‌نماید. بنابراین، ضرورت توجه به اجرای تکافل در ایران به دلیل پایین بودن ضریب نفوذ بیمه، از یک سو و رشد و تنوع محصولات تکافل، در کشورهای اسلامی و غیر اسلامی از سوی دیگر، از اهمیت بالایی برخوردار است؛ زیرا ارائه محصولات متنوع تکافل، هم باعث افزایش تنوع در محصولات پوشش

ریسک شده و هم در راستای اهداف اقتصادی کشور باعث افزایش ضریب نفوذ بیمه در ایران خواهد شد؛ بنابراین، برای رفع این خلاء و ارایه یک فناوری رقیب بیمه در کشور، امکان‌سنجی و طراحی و پیشنهاد الگو یا الگوهای عملیاتی تکافل منطبق با فقه و حقوق ایران محور اساسی این پژوهش قرار گرفته است که تا کنون تحقیقات مستقل و جامعی در این زمینه صورت نگرفته است.

۱- پیشینه تحقیق

در حوزه تکافل، پژوهش‌های زیادی در ایران و دیگر کشورهای جهان انجام شده‌اند. با این حال، اکثر مطالعات صورت گرفته به بیان کلیات، تعاریف، معرفی الگوها و بعضاً بررسی تجارب دیگر کشورها پرداخته‌اند و در حوزه فقهی و حقوقی تکافل، مطالعات اندکی صورت گرفته که اکثر قریب به اتفاق آن‌ها نیز، ناظر به دیدگاه‌های فقهی اهل سنت در مباحث مربوط به مشروعیت بیمه‌های متعارف و تکافل می‌باشد. بنابراین رویکرد فقه شیعی کمتر مورد بررسی قرار گرفته است و تنها در برخی تحقیقات انگشت شمار؛ تعدادی از عقود الگوهای عملیاتی رایج مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. بر این اساس می‌توان گفت که پژوهش جامع و عمیق فقهی- حقوقی در زمینه تحلیل الگوهای عملیاتی رایج و امکان‌سنجی اجرای این الگوها در ایران صورت نگرفته و پژوهش حاضر، تحقیقی جدید برای رفع این شکاف و کمبود است. با توجه به مطالب گفته شده مروری کوتاه بر پیشینه پژوهش و معرفی برخی از مهمترین پژوهش‌ها و تألیفات صورت گرفته در داخل و خارج از ایران که به زبانهای فارسی، عربی و انگلیسی نوشته شده و از لحاظ موضوعی نزدیکی بیشتری به حوزه این پژوهش دارند، خواهیم داشت.

- مقاله آقامهدوی و همکاران، ۱۳۸۸، «بررسی الگوهای بیمه اسلامی (تکافل) مبتنی بر مضاربه از نظر سازوکارهای عملیاتی و فقهی (فقه امامیه). جستارهای اقتصادی، ۶(۱۲)، ۱۴۸-۱۲۱». در این مقاله کلیت تکافل مورد بررسی قرار گرفته و بدین نتیجه رسیده است که بیمه تکافل با توجه به اهداف خاصی که دارد، در چارچوب یکی از عقود معین به تنهایی قرار نمی‌گیرد، ولی برای رسیدن به هدف تأمین، از مجموعه‌ای از این عقود بهره‌برداری شده است.

- مقاله کیخای، فرزانه و همکاران، بهار و تابستان ۱۳۹۴، «تکافل خانواده در قالب وکالت از دیدگاه فقه امامیه، عامه و حقوق ایران»، نشریه فقه و مبانی حقوق اسلامی، س ۴۸، ش ۱. در این مقاله فقط به یک قسم از بیمه تکافل، یعنی تکافل خانواده (در مقابل تکافل عمومی) پرداخته شده است. در مقاله مزبور ابتدا به توضیح و تبیین سازوکار بیمه تکافل خانواده و

الگوهای قابل طرح در آن پرداخته شده، و سپس آن را در قالب یکی از الگوهای تکافل (الگوی وکالت)، تحلیل فقهی نموده است

- مقاله محمدی، مهدی و همکاران، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، «مطالعه تطبیقی الگوی تکافل بر اساس فقه امامیه»، نشریه تحقیقات مالی اسلامی، شماره ۹، صص ۶۵-۹۰. نویسندگان این مقاله، ضمن احصاء مشکلات بیمه تکافل مرسوم، سلسله راهکارهای اصلاحی خود را با محوریت عقد وکالت، بیان کرده‌اند و سایر الگوهای تکافل را مد نظر قرار نداده‌اند.
- مقاله عیسائی تفرشی، محمد و همکاران، ۱۳۹۶، «الگوها و ماهیت تکافل در فقه امامیه و عامه»، نشریه فقه و حقوق اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۵، صص ۵۱-۷۲. در این مقاله، ضمن بیان الگوهای مضاربه، وکالت، مختلط میان وکالت و مضاربه، مختلط میان جعاله و وکالت، وقف، جعاله و ودیعه، به این نتیجه رسیده‌اند که الگوهای مضاربه محض و وقف چندان با فقه امامیه و برخی از فرق فقه عامه مطابقت ندارد.
- مقاله الهی، محمد، پاییز ۱۳۹۹، «تحلیل حقوقی و فقهی عقود وقف و وکالت از نظام تکافل در مالزی و ایران»، نشریه پژوهش‌های حقوقی میان رشته‌ای، شماره ۳، صص ۱۷-۳۱. نویسنده در این مقاله، ضمن تاکید بر بعضی از اشکالات نظیر عدم پذیرش وقف پول و نیز عدم سازگاری وقف اموال با ماهیت شرکت‌های تجاری بیمه و ... که در مقالات قدیمی‌تر بدان‌ها تصریح شده بود، برخی از دیدگاه‌ها در فقه عامه و امامیه و حقوق ایران و مالزی در خصوص شبهات موجود در تکافل را مطرح ساخته است.
- کتاب «بیمه تکافل از طریق وقف^۱»، ۱۴۳۳ق، چاپ اول، ریاض - عربستان، دار الیمیریة. اثر علی بن محمد نور که در آن از الگوی تکافل مبتنی بر وقف بحث کرده است. وی در ضمن طرح مباحث فقه عامه و انظار مختلف در مورد ماهیت بیمه تکافل، به این نتیجه می‌رسد که تفاوت ماهوی میان بیمه‌های تکافل و بیمه‌های بازرگانی، وجود ندارد و ماهیت معاوضی در بیمه‌های تکافل، نیز مجری است.
- Wahab, & Rahim, (2006) در مقاله «الگوهای کسب و کار تکافل، فرصت‌ها، موانع و توصیه‌های کاربردی» که در آن الگوهای تکافلی رایج در کشور پاکستان را تشریح و سپس

به مزایا و معایب هر کدام اشاره می‌کند. همچنین به فرصت‌ها و چالش‌های پیش روی الگوهای مزبور پرداخته است.

- (2013) Gönül, در کتاب "رویکردهای جایگزین بیمه تکافل و متقابل برای مدیریت ریسک" که شامل ۱۳ فصل است؛ در ۴ فصل اول به مباحث مرتبط با بیمه‌های متقابل از قبیل ساختار و معرفی مدل‌های اولیه و در فصل ۵ به مطالعه بیمه‌های هیبریدی پرداخته و در فصل‌های بعدی (۶ الی ۱۳) به مسائل مرتبط با بیمه‌های تکافل از قبیل سرمایه‌گذاری، چالش‌ها، نظارت، میکروتکافل، تکافل اتکایی و ... پرداخته است.
- (2015) Yusof در مقاله‌ای با عنوان «چارچوب نظارت مبتنی بر ریسک: بیمه‌های متعارف در مقایسه با تکافل» چارچوب نظارت مبتنی بر ریسک» ضمن بیان کلیاتی در مورد بیمه تکافل، بیشتر به بحث نظارت در بیمه تکافل پرداخته است.

۲- ادبیات تحقیق

بیمه تکافل، نوعی از همبستگی و کمک متقابل^۱ است که در آن، گروهی از مشارکت‌کنندگان بین خود توافق می‌نمایند که مشترکاً یکدیگر را در مقابل خسارات ناشی از ریسک‌هایی مشخص حمایت کنند. در این نوع از بیمه، مشارکت‌کنندگان وجوهی را تحت عنوان تبرع به یک صندوق واریز می‌کنند که برای همیاری مشترک اعضا در مقابل خسارات و زیان‌های مشخص مورد استفاده قرار می‌گیرد (Yusof, 2015, 134). در واقع، تکافل یک شیوه مدیریت ریسک‌های بیمه‌پذیر است که مبنای آن تسهیم ریسک^۲ است. در کنار تامین الزامات شرعی در ترتیبات تکافل، باید گفت که تسهیم ریسک، قرابت بالایی با آموزه‌های اسلامی دارد و در متون اسلامی، توصیه به مواردی مانند تعاون، مشارکت، مضاربه و مانند آن وجود دارد که در تمامی آنها تسهیم ریسک‌های موضوع قرارداد، مشهود است؛ در حالیکه بیمه متعارف، از اصل تسهیم ریسک پیروی نکرده و قراردادی مبتنی بر انتقال ریسک است.

در کتاب «نظریه‌ی التامین» در مورد اصطلاح بیمه تکافل چنین آمده است: «نظامی مبتنی بر همکاری بین گروهها یا افرادی که متقابلاً متعهد می‌شوند خسارت‌های وارد شده بر هر یک از آنها را در صورت تحقق خطرات مشابه جبران کنند؛ و کسانی که در تحمل خطرات مشارکت

¹ Solidarity

² Risk-sharing

دارند دارای منافع یکسانی با بیمه شده‌ای هستند که آسیب دیده است» (احمد محمد و همکاران، ۲۰۰۷ م)

از نظر حقوقی، بیمه تکافل در قانون مالزی چنین تعریف شده است: «تکافل، ترتیباتی مبتنی بر همکاری است که طبق آن، مشارکت‌کنندگان تکافل برای اهدافی از جمله مزایای مالی مشترک در قبال خود یا ذینفعان آن‌ها در صورت وقوع رخدادهایی از پیش معین، توافق می‌کنند». (BANK NEGARA MALAYSIA, 1984). در ماده ۳ قانون تکافل افغانستان نیز چنین آمده است: «تکافل نظامی است مطابق با اصول شریعت اسلامی که مبتنی بر همکاری مشترک بوده و بر اساس آن مشارکت‌کنندگان تکافل توافق می‌نمایند تا به صندوق مشترک، سهم مشارکت تکافل معینی را تأدیه نمایند و در صورت وقوع اتفاقات مشخص، طبق قرارداد، آنها یا افراد ذینفع دیگر، مستحق مفاد مالی یا جبران خسارت شناخته می‌شوند.» Afghanistan (Ministry of Finance, 2019؛ آزادبخت و همکاران، ۱۴۰۳، ۸۶)

در مفهوم اصطلاح فقهی بیمه تکافل، اختلاف نظر وجود دارد. برخی از محققان و فقهاء، تکافل را بر اساس اصل تعاون و به نام بیمه تکافلی - تعاونی تعریف کرده‌اند. یکی از این تعاریف ارائه شده برای بیمه تکافل، منعکس از بیانیه شورای عالی علماء سعودی است که چنین بیان شده است: "بیمه تکافل، مجموعه‌ای از عقود تبرعی است که مقصود از آن در سرشکن شدن خطرها و اشتراک در تحمل آن‌ها و پذیرفتن مسئولیت خطرها در هنگام نزول بلایا، اصل تعاون و همیاری می‌باشد. این هدف (اصل تعاون)، از طریق سپرده گذاری اشخاص با وجوه نقدی، تأمین می‌شود. وجوه نقدی مزبور، برای جبران خسارت افراد متضرر، تخصیص یافته است، پس در این نوع از بیمه، تجارت و کسب سود از اموال دیگران به عنوان هدف قرار نمی‌گیرد و تنها قصد آن‌ها، توزیع خطر و همیاری در پذیرش آن بین خودشان می‌باشد» (نور، ۱۴۳۳ ق، ۹۵-۹۶).

اما در تعریفی دیگر از شیخ محمد بن عثیمین، "بیمه تکافل بر طبق اصل تعاون و تبرعی محض، برای جلب رضایت خداوند است که در آن نه التزام به داد و ستد وجود دارد و نه قصد کسب سود و دریافت عوض مطرح است. وی چنین می‌نویسد: «أن المقصود به المساعدة دون المعاوضة»، بر اساس این تعریف، شخص، قادر به بازگرداندن وجوه پرداختی نیست، چرا که وجوه نقدی به نیت قربه الی الله پرداخت شده است. در این فرض تمامی مسلمین - حتی کسانی که در صندوق تکافل مشارکت ندارند- حق بهرمندی از این صندوق را دارند. (العثیمین، ۱۴۱۳، ۴۷۷). این در حالی است که در بیمه تکافل مصطلح، سپرده گذاران با قسمتی از سپرده گذاری خود، قصد کسب سود را دارند.

ما حصل تعاریف اصطلاحی که در کتب و محافل علمی مختلف برای بیمه تکافل آمده، عبارت است از این که بیمه تکافل توافقی متقابل است برای انتقال ریسک بر پایه شریعت اسلامی که دارای سه عنصر و مشخصه اصلی می‌باشد: سرمایه مشترک، مسئولیت مشترک و نفع مشترک. در اینجا گروهی از مردم یا احزاب بر ضمانت متقابل یکدیگر در مقابل زیان معین توافق دارند و در منافع، نیز مشترک هستند. (الزرقا، ۱۴۰۴، ق، ۱۷۹)

۲-۱- خاستگاه بیمه تکافل در فقه امامیه

قرارداد بیمه تکافل، عقدی ترکیبی از عقود شرعی از قبیل مشارکت، وکالت، مضاربه، هبه، قرض، وقف، ودیعه و غیره است که از اجتماع چند مورد از این عقود، در یک توافق خاص، ماهیت قرارداد بیمه تکافل و الگوی عملیاتی مورد نظر شکل می‌گیرد. لازم به ذکر است که ماهیت قرارداد تکافل که عقدی مختلط است، با ماهیت هر یک از عقود مزبور به تنهایی، تفاوت دارد. به عنوان مثال در مضاربه محض، افراد، تنها در پی کسب سود هستند؛ اما در بیمه تکافل مبتنی بر الگوی مضاربه، کسب سود، بخشی از اهداف آن‌ها را تشکیل می‌دهد و اهداف دیگری نظیر تعاون، تأمین در مقابل خطرات احتمالی و کمک‌های خیریه، نیز وجود دارد. به عبارت دیگر، عقد بیمه تکافل که متشکل از چند عقد دیگر است، عقدی مستقل از عقود مذکور به حساب می‌آید. (عیسای تفرشی، ۱۳۹۶، ۶۹)

علیرغم اینکه خاستگاه عملی نهاد بیمه تکافل از سوی فقهای اهل سنت متولد شده است اما خاستگاه نظری تکافل، ریشه در فتاوی فقهای امامیه در باب مشروعیت بیمه دارد؛ زیرا علمای امامیه از همان ابتدای ورود بیمه به جوامع اسلامی، برخی از انگاره‌های تکافل مانند صلح معوض، هبه‌ی مشروطه، شرکت، مضاربه و... را در نظرات و فتاوی بیمه‌ای خود مورد پذیرش و تکرار قرار داده‌اند بطوریکه شباهت بسیار میان این انگاره‌ها و الگوهای عملیاتی تکافل غیر قابل انکار است. اما چون اکثر فقهاء، عقد بیمه را در قالب عقدی مستقل مشروع می‌دانستند، اقبالی از سوی فقهاء و بیمه‌گران شیعه به این انگاره‌های تکافلی صورت نگرفته است. بطور مثال بسیاری از فقهاء امامیه همچون آیت الله خوئی، میرزا جواد تبریزی، وحید خراسانی و آیت الله محمد صادق روحانی و شهید مطهری، اصولاً بیمه‌های متعارف را ذیل عقد هبه قرار داده‌اند که در دیدگاه درج تکافل ذیل عقد هبه معوضه، عملیات مذکور اینگونه تحلیل می‌شود: «متکافلین مبالغی را (که همان حق مشارکت است) به صندوق تکافل هبه می‌نمایند و صندوق تکافل در

عوض خسارت‌های معینی را (که نوع و میزان آنها در دستورالعملی تعیین و ثبت گردیده) برای متکافلین جبران می‌نماید و این قرارداد مشروع خواهد بود». (آزادبخت و همکاران، ۱۴۰۳، ۳۶۸)

علاوه بر عقد هبه، عقود دیگری همچون صلح، ضمانت، مشارکت و.... نیز از دیگر انگاره‌های تکافلی منبعت از فتاوی فقهای بیمه در باب مشروعیت بیمه هستند که خلاصه‌ای از مجموع نظرات بیان شده، طبق جدول ۱ در زیر بصورت دسته‌بندی ارائه شده است.

جدول ۱- انگاره‌های تکافلی فقهای امامیه در قالب عقود معهود.

عقد پیشنهادی	اسامی فقهاء	عقد پیشنهادی	اسامی فقهاء
صلح	سید محمد کاظم طباطبایی یزدی	صلح	شیخ محمد حسین حلی
هبه مشروط	آیت الله جواد تبریزی	هبه	آیت الله حسین وحید خراسانی
ضمان	آیت الله سید محمد موسوی بجنوردی	هبه	آیت الله سید ابوالقاسم خویی
شرکت	آیت الله حسین مظاهری	ضمان شرکت	امام خمینی (ره)
ضمان	آیت الله مرتضی مطهری	صلح	آیت الله صافی گلپایگانی
صلح	آیت الله سید محمد صادق روحانی		آیت الله حسین نوری همدانی
هبه			آیت الله سید عبدالکریم موسوی اردبیلی

منبع: (آزادبخت و همکاران، ۱۴۰۳)

لازم به ذکر است که، عده‌ای از فقهاء علاوه بر این که عقد بیمه را تصحیح کرده‌اند، اضافه کردن مواردی مانند سود رساندن به مشتریان را به این منظور جایز دانسته‌اند، که این مساله هر چند با اصول بیمه‌ای رایج منطبق نیست ولی منطبق بر اصول تکافل است.

۲-۲- مبانی عملیاتی تکافل

با توجه به اینکه، بیمه تکافل مبتنی بر اصل اشتراک و تسهیم ریسک است؛ از نظر ساختاری، بیمه‌گذار و بیمه‌گر، در بیمه‌های تکافل، اشخاص واحدی می‌باشند، به این صورت که هر یک از اشخاص به اعتبار خرید و تضمین امنیت جانی و مالی خود، بیمه‌گذار است، ولی مجموع آن‌ها، به اعتبار این که اقدام به تضامن و تکافل یکدیگر نموده‌اند، بیمه‌گر به حساب می‌آیند. یعنی خود

مشارکت کنندگان هستند که امنیت را تضمین می‌کنند و اصل صندوق بیمه و مبالغ انباشته شده در آن، نیز در تملک بیمه‌گذاران قرار دارد. در این میان، شرکت‌های تکافل در قالب عقود معهود اسلامی، صرفاً به عنوان عامل، وکیل و متولی، فعالیت می‌کنند. آن چه به وضوح از این ساختار استنتاج می‌شود، حذف نمودن کسب سود بی مورد، به هزینه افراد دیگر است. زیرا در بیمه‌های متعارف، عکس بیمه تکافل، طرفین قرارداد، اشخاص واحدی نیستند، بلکه یک طرف بیمه‌گذاران و طرف دیگر، شرکت بیمه قرار دارد که شرکت‌های بیمه، در صورت عدم وقوع حادثه، مالک سود و مازاد صندوق بیمه می‌شوند.

بیمه تکافل از نظر عملیاتی، متشکل از دو عقد میان مشارکت‌کنندگان و عقدی جداگانه میان مشارکت‌کنندگان و شرکت تکافل است. در عقد اول، مشارکت‌کنندگان بر اساس قراردادی (عقد مشارکت)^۱، حق اشتراک‌های خود را به صورت اقساطی به صندوقی به نام صندوق تکافل اهداء می‌کنند. در عقد دوم، به شرکت تکافل در خصوص مدیریت صندوق تکافل نیابت می‌دهند تا در قالب الگوهای توافق شده^۲ هم فعالیت پوشش بیمه‌ای و هم فعالیت سرمایه‌گذاری وجوه در بازارهای اسلامی را انجام دهند. (Swarts & Coetzer, 2010, 336)

هنگامی که بیمه‌گذاران سهم خود را در شرکت سپرده‌گذاری می‌کنند، سهم آن‌ها به دو صندوق کاملاً مجزا تقسیم می‌شود. مقداری از سهام به صندوق تکافل (PSA)^۳ تحت عنوان هبه یا تبرعات واریز می‌شود. در مواقعی که یکی از حوادث پیش‌بینی شده در متن قرارداد بیمه اتفاق می‌افتد، کل میزان ادعا شده از صندوق تکافل (صندوق ریسک یا تبرع نیز گویند) پرداخت می‌شود (Sheila, 2013, 341). عمده سهام سپرده به صندوق دیگری با عنوان صندوق سرمایه‌گذاری (PA) رفته تا شرکت، وجوه آن را در فعالیت‌های مجاز اسلامی (نظیر خرید و فروش انواع اوراق صکوک، سهام و ...) سرمایه‌گذاری کند و سود آن را در میان بیمه‌گذاران تقسیم می‌کند. بر اساس برخی از الگوهای تکافل، بخشی از سود سرمایه‌گذاری به عنوان حق عامل به خود شرکت تعلق خواهد گرفت. در صورتی که خسارت از میزان سرمایه موجود در صندوق تبرع بیشتر بود و صندوق تبرع به تنهایی کفاف جبران خسارت را نکرد، ابتدا از سود صندوق

^۱ در اینجا، رابطه مشارکت‌کنندگان تکافل، مبتنی بر عقد شرکت است و مال مشاعی را ایجاد می‌کنند. در این عقد، هر یک از مشارکت‌کنندگان با نیت تبرع با هدف اینکه جبران خسارت توسط صندوق PSA صورت گیرد، حق مشارکت‌ها را به صندوق می‌بخشند.
^۲ الگوهای نظیر مضاربه، وکالت، جعاله و الگوهای مختلط.

^۳ PSA: Participant's Special Account حساب ویژه شرکت کنندگان

سرمایه‌گذاری جبران می‌شود و در صورت کمبود، کسری موجود، از صندوق سهامداران به صورت قرض الحسنه به صندوق تبرع یا تکافل اعطا می‌گردد و در سالهای آتی در صورت وجود مازاد، به صندوق سهامداران عودت داده می‌شود. اگر میزان خسارات به حدی شد که کل سرمایه موجود در صندوق کفاف جبران خسارت را ندارد، شرکت تکافل اقدام به پذیره نویسی مازاد می‌کند. مشارکت کننده‌ای که خسارتی را متحمل شده، نباید از سود، هیچ سهمی داشته باشد، چرا که قبل از این، غرامت دریافت کرده است. (کاظم مرتضی، ۱۳۸۴، ۳۴) بطور کلی شرکت یا همان متصدی تکافل، باید بگونه‌ای از مجموع صندوق تبرعات و صندوق سرمایه‌گذاری استفاده کند که در پرداخت خسارت دچار مشکل نشود. لذا حدود و شرایط دقیق این کار از سوی بیمه مرکزی یا بانک مرکزی کشورها، تعریف شده است. البته باید توجه داشت که ساختار صندوق مشارکت کنندگان، در تکافل عمومی و تکافل خانواده یکسان نیست، اما وجه اشتراکشان در تبرعی است که اتفاق می‌افتد و اساساً همین تبرع، مهمترین وجه تمایزی است که میان بیمه‌های تکافل و بیمه‌های رایج وجود دارد.

بیمه تکافل در دو حوزه عمومی و خانواده فعالیت دارد. در تکافل خانواده، شرکت بیمه‌ای به مشارکت کنندگان و خانواده‌های آن‌ها، در حوادثی که مربوط به وفات یا عجز و از کار افتادگی است، کمک مالی می‌کند. این نوع بیمه - به دلیل ماهیت آن - شرکت‌های بیمه را ملزم به انعقاد یک قرارداد طولانی مدت با اعضاء می‌کند. اما تکافل عمومی ضمانت‌های کوتاه مدت را شامل می‌شود که قرارداد آن در کشورهای مختلف نوعاً بیشتر از یک سال به طول نمی‌انجامد. حوزه فعالیت تکافل عمومی، عبارت است از: جبران خسارت در حوادث زیانبار، ضررهای غیرقابل پیش‌بینی و فجایی که نسبت به اموال و مملوکات اتفاق می‌افتد. (معصوم بالله، ۱۳۸۹، ۴۶)

۳- روش تحقیق

این پژوهش از نوع کاربردی بوده و به روش توصیفی- تحلیلی با استفاده از روش کتابخانه‌ای و مطالعه اسنادی انجام گرفته است. در اجرای مراحل تحلیلی تحقیق، از منابع و اسناد علمی معتبر (شامل کتب، مقالات، طرح‌های پژوهشی و ...) استفاده شده است که این منابع از طریق جستجوی اینترنتی یا مراجعه مستقیم به مراکز اسناد، کتابخانه‌ها و سایر مراکز مرتبط تهیه شده‌اند. برای تحلیل اسناد استخراج‌شده، از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده می‌شود.

۱-۳- معرفی مهمترین الگوهای عملیاتی بیمه تکافل و امکان سنجی فقهی - حقوقی آن‌ها

قرارداد تکافل، با الگوهای عملیاتی متفاوتی که هرکدام بر اساس یک سری از عقود، مورد پذیرش اسلام هستند؛ در بازار بیمه جهان ارائه می‌شوند. در شکل کلی، ارکان هر قرارداد تکافل عبارتند از: الف) مشارکت‌کنندگان ب) شرکت تکافل و ج) صندوق تکافل. این سه رکن در همه مدل‌های تکافل وجود دارند و تفاوت اصلی، در نقشه عملکرد و الگوی ارتباط آنها با یکدیگر است. بنابراین جزییات فرآیندهای عملیاتی در مدل‌های مختلف تکافل متفاوت است. (عبدالملکی و کریمی، ۱۳۹۲، ۳۰)

مهمترین مدل‌های تکافل عبارتند از: مدل مضاربه، مدل وکالت، مدل وقف و مدل‌های ترکیبی (مضاربه - وکالت، وقف - مضاربه، وقف - وکالت، وقف - مضاربه - وکالت و.....) که همه این الگوها در دو نوع خانواده و عمومی ارائه می‌شوند.

روش عملیاتی این الگوها بطور کلی بدین نحو است که متکافلین در ازای پرداخت مبلغی به صندوق تکافل که تحت یک قرارداد شرعی صورت می‌گیرد، خدمات تأمین‌ی مشخصی را دریافت می‌کنند (خدمات معین شده در قرارداد- پرداخت خسارت و ... به علاوه سهمی از مازاد صندوق). همچنین منابع صندوق تکافل در طرح‌هایی که ماهیت مشروع بودن آنها مورد تأیید است سرمایه‌گذاری می‌شوند. شرکت تکافل نیز که مجموع این عملیات را اداره می‌کند، مبالغی را در ازای این عملیات دریافت می‌نماید که این مبالغ حسب الگوهای مختلف ممکن است مقداری مشخص از پرداختی متکافلین به صندوق تکافل (حق الوکاله)، سهمی از این مقدار پرداختی (سهم مضاربه)، سهمی از عواید سرمایه‌گذاری یا ترکیبی از این موارد باشد. در برخی از مدل‌های تکافل، شرکت تکافل در صورت ایجاد کسری در صندوق تکافل، مبالغی را تحت عناوینی از جمله قرض الحسنه یا غیر آن و معمولاً به صورت موقت به صندوق تکافل پرداخت می‌نماید. (محمد دوابه، ۲۰۱۶م، ۱۱۵)

در ابتدا، الگوی مضاربه محض به عنوان "بیمه تکافل" یا "بیمه اسلامی"^۱ معرفی شد، اما با گذشت زمان، سعی شد تا برخی از نقص‌ها و کاستی‌های آن با الگوهای پیشنهادی بعدی از قبیل الگوی وکالت، وقف یا الگوهای ترکیبی کاهش یابد. در هر حال علیرغم پذیرش کلی بیمه‌های تکافل از سوی فقهای امامیه و اهل سنت؛ اما وجود مذاهب پنج‌گانه (اثنی عشری، حنبلی، شافعی،

^۱ Takaful (Islamic Insurance)

مالکی، حنفی) در دین اسلام و اهمیت جایگاه فقه‌های این مذاهب در تشریح احکام و قوانین اسلامی، که بالتبع موجب صدور احکام و فتاوی فقهی متفاوتی در تبیین و تشریح مباحث، به‌ویژه در زمینه موضوعات مستحدثه است؛ دلیلی برای پیدایش چالش‌ها و سوالات و ابهاماتی در میان فقه‌های امامیه و حتی در میان برخی از فقه‌های اهل سنت در خصوص جزئیات الگوهای عملیاتی این صنعت و بحث و تفحص محققان و صاحب نظران حوزه فقه در این زمینه شده است. برخی از این سوالات مذکور مربوط به ماهیت کلی بیمه تکافل از قبیل عقد بودن تکافل، طرفین قرارداد، تبرعی بودن یا نبودن تکافل، جواز یا عدم جواز هبه به شخص حقوقی، مبنای بازتوزیع سهم مازاد از صندوق تکافل به مشارکت‌کنندگان و شرکت و.... است؛ اما برخی از این چالش‌ها و ابهامات فقهی مربوط به الگوهای عملیاتی رایج در این صنعت، از قبیل چالش‌های مربوط به ماهیت مضاربه در الگوی مضاربه یا جایز بودن عقد وکالت در الگوی وکالت یا ماهیت صندوق وقف و وقف پول در الگوی عملیاتی وقف است. در طی پژوهش‌های صورت گرفته به برخی از این سوالات و چالش‌های فقهی طبق فتاوی برخی از مذاهب از جمله فقه امامیه پاسخ داده شده است و برخی از آن‌ها همچنان در ابهام باقی است. (محمودیان و قنبرزاده، ۱۴۰۲، ۹۳)

علاوه بر چالش‌های بیان شده، یکی از مهمترین و اصلی‌ترین چالش فقهی صنعت تکافل همین "عدم وجود الگویی واحد برای اجرای این صنعت در جهان" است؛ که موجب پیدایش ارائه الگوهای عملیاتی متفاوت بر اساس فقه رایج در کشورهای مختلف شده است. برای رفع این چالش شاید بهتر است که انجمن بین المللی ناظران بیمه (IAIS) اقدامی عملی در راستای ارائه الگویی واحد برای تمامی کشورهای مجری صنعت تکافل انجام دهد. البته شاید، امکان ارائه چنین الگویی مشکل یا حتی غیر ممکن باشد زیرا ارائه الگویی که منطبق بر مشترکات فقهی همه مذاهب باشد می‌تواند کاری بس دشوار یا غیر ممکن باشد.

طبق ادعای کشورهای پیشرو در این صنعت، الگوهای ارائه شده، منطبق با فقه و شریعت اسلام است اما در واقع رایج‌ترین الگوها، اکثراً منطبق با فقه و مذاهب رایج اهل سنت و بیشتر منطبق با فقه حنفی است که احتجاج بیشتری بر استفاده از عقود معین دارند. در هر حال، کشورهای مجری این صنعت به تناسب فقه رایج خود الگویی را برای عملیاتی نمودن این نوع از بیمه، در کشور خود طراحی نموده یا از الگوهای رایج کشورهای دیگر بصورت مجزا یا ترکیبی استفاده نموده‌اند.

۲-۳- پیشنهاد الگوی عملیاتی بیمه تکافل، بر اساس فقه و حقوق ایران

با توجه به نحوه عملکرد الگوهای عملیاتی رایج تکافل در جهان و چالش‌های فقهی این الگوها برای اجرایی سازی صنعت تکافل در ایران بر اساس فقه امامیه و حقوق ایران سه پیشنهاد کاربردی به شرح زیر قابل ارائه است.

۱-۲-۳- پیشنهاد اجرایی سازی بیمه تکافل در ایران در قالب الگوهای عملیاتی رایج

دنیا

با توجه به نتایج حاصله از مباحث پیشین می‌توان در مجموع چنین نتیجه گرفت که الگوهای عملیاتی ترکیبی نسبت به الگوهای عملیاتی بسیط دارای چالش‌های کمتری هستند. در واقع الگوهای ترکیبی در راستای حل مشکلات و چالش‌های فقهی پیش آمده طراحی شدند. بر این اساس با توجه به فقه امامیه می‌توان الگوی ترکیبی مضاربه- وکالت را برای اجرا در ایران پیشنهاد نمود زیرا الگوهای مضاربه- وکالت و سایر الگوهایی که زیر مجموعه این دو قرار گرفته‌اند، در فقه امامیه بر اساس مبنای لزوم عقود در عقود که جنبه معاهده‌ای دارد، قابل پذیرش است. این دو الگو در فقه عامه نیز فارغ از بعضی از اشکالات اجرایی نظیر سوددهی اندک در برخی از نمونه‌های اجرا شده، مانعی ندارد. اما در مورد الگوی تکافل مبتنی بر وقف که وقف پول در آن ضروری بود، به این نتیجه دست یافتیم که در فقه امامیه -بر خلاف دیدگاه فقه شافعی و حنبلی در فقه عامه که معتقدند وقف درهم و دینار جایز نیست- وقف پول مصحح دارد، لذا ضرورتی ندارد که پس از تأسیس صندوق وقف توسط شرکت تکافل، حق اشتراک‌های اعضاء به گونه تبرع به صندوق پرداخته شود؛ بلکه این امکان وجود دارد تا اعضاء، حق اشتراک‌ها را به عنوان وقف به صندوق‌ها تحویل دهند. (عبدالملکی و کریمی، ۱۳۹۲، ۲۰۹)

۲-۲-۳- پیشنهاد اجرایی سازی تکافل در ایران از طریق طراحی الگوهای عملیاتی جدید (در قالب عقود معهود فقهی)

محققان برای رفع برخی چالش‌های موجود در الگوهای عملیاتی رایج، الگوهای جدیدی در قالب عقود معهود فقهی ارائه داده‌اند که با توجه به تطابق ساختار اجرایی جند مورد از این الگوها با فقه و حقوق ایران، به معرفی اجمالی آن‌ها، جهت پیشنهاد اجرایی سازی تکافل در ایران می‌پردازیم.

الف- الگوی تعاونی - تکافل (رفع چالش بازتوزیع مازاد منابع صندوق تکافل به شرکت)

همانگونه که بیان شد، در انواعی از الگوهای تکافل، برطبق قرارداد، بخشی از مازاد صندوق تکافل (پس از کسر همه خروجی‌ها) به شرکت تکافل (به عنوان مجری تکافل) پرداخت می‌گردد. عده‌ای فلسفه این پرداختی را ارتقاء انگیزه شرکت تکافل برای مدیریت کارآمدتر عملیات می‌دانند و برخی آن را حقی برای شرکت می‌دانند، از آن جهت که ارزشی است که خود در خلق آن سهیم بوده است. (المرزوقی، بی‌تا، ۱۶۵۳)

فارغ از علت پرداخت بخشی از منابع مازاد صندوق به شرکت تکافل، الگوهایی معرفی شده‌اند که طی قرارداد تنظیمی فیما بین، شرکت تکافل هیچ سهمی از مازاد را مالک نخواهد شد. برخی از محققین در اصطلاح این نوع از تکافل را تکافل تعاونی نامیده‌اند. نمونه این مورد، بیمه تعاونی عربستان در سال ۱۹۷۹ است که پس از احساس نیاز علمای اهل سنت در این کشور به بیمه‌های متعارف، اجازه این عملیات را صادر کردند. در نمونه مذکور، تکافل، مبتنی بر عقد مضاربه (محض) اجرا می‌شود، اما مازاد به طور کامل (صددرصد) بین متکافلین (مشارکت کنندگان) توزیع می‌شود و هیچ بخشی برای شرکت تکافل در نظر گرفته نمی‌شد (جعفر، ۱۳۸۹، ۱۶۲).

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان تکافل تعاونی را گونه‌ای از تکافل در نظر گرفت که در جریان آن سهم شرکت تکافل از مازاد صندوق تکافل صفر در نظر گرفته می‌شود.

ب- الگوی تکافل غیرانتفاعی یا غیر تجاری (رفع چالش سهم عاملیت و حق الوکاله)

در برخی از الگوهای تکافل، مجری تکافل (شرکت تکافل) به قصد تبرع، وارد عملیات و متولی انجام امور مربوط به صندوق تکافل و متکافلین می‌شود. این قبیل الگوها را الگوهای غیر انتفاعی یا غیر تجاری تکافل نامیده‌اند در این مدل شرکت تکافل نه برای کسب سود، بلکه عموماً برای ارائه خدمات اجتماعی و کمک به اقشار کم درآمد یا آسیب‌پذیر وارد شده، ضمن سازماندهی جامعه متکافلین (که به طور غالب از اقشار آسیب‌پذیر هستند، هرچند به طور طبیعی گروه‌هایی از افراد متمول نیز به منظور ارتقاء توان صندوق و تقویت خدمات رسانی به فقرا جذب می‌شوند)، اقدام به تأسیس صندوق تکافل و اداره آن می‌نماید. ماهیت اصلی این الگو، حذف بندهای درآمدی شرکت، در قرارداد بین متکافلین و شرکت است که در نتیجه آن، متکافلین یا صندوق تکافل در ازای خدمات ارائه شده از سوی شرکت، تعهدی (به صورت ثابت یا متغیر) نخواهند

داشت. در این حالت شرکت تکافل به عنوان نهادی خیریه وارد جریان می‌شود. در این الگوها، ممکن است فرد، گروه یا نهادهای خاصی منافع شرکت تکافل را تأمین کنند، به این معنا که شرکت راسا اقدام به ارائه رایگان خدمات نمی‌نماید، بلکه فرد یا نهاد دیگری از سوی متکافلین و به نیابت از ایشان خدمات شرکت تکافل در اجرای عملیات صندوق و متکافلین را جبران می‌نماید. (Hassan, ۲۰۲۰، ۱۸۱۰)

ج- الگوی تکافل دو رکنی (حذف صندوق تکافل برای رفع چالش مشروعیت پرداخت سهم مازاد به مشارکت‌کنندگان)

علی‌رغم مردود بودن ایرادات عمومی اهل سنت به بیمه‌های متعارف، برخی از فقهاء شیعه بر انواع و اشکالی از الگوهای تکافل به طور کلی صحه گذارده‌اند که در پیشنهاد اول بیان شد؛ اما برخی از علماء و فقهاء شیعه ضمن پاسخگویی به سوالات و شبهات مربوط به الگوهای متعارف تکافل، در حرکتی فعال نسبت به طراحی مدل‌هایی از تکافل اقدام نموده‌اند که به لحاظ فقهی منطبق با فقه و حقوق رایج ایران و دارای مزایایی نسبت به الگوهای متعارف تکافل هستند. با لحاظ اینکه این الگوها تاکنون اجرایی نشده‌اند، به معرفی اجمالی یکی از الگوهای پیشنهادی که بر اساس نتایج حاصله از شورای فقهی صنعت بیمه در سال ۱۳۹۱ هجری شمسی است، می‌پردازیم.

فلسفه معرفی این الگوی جدید، بر طرف کردن شبهاتی در ارتباط با علت یا مبانی مشروعیت ارائه خدمات به متکافلین از محل منابع صندوق تکافل یا بازتوزیع مازاد این صندوق بین ایشان است. این الگوی بسیط (به لحاظ نظری) می‌تواند قابلیت بالایی در عمل داشته باشد.

در این الگو، که شکل جدیدی از ارتباط بین متکافلین و شرکت تکافل را طراحی کرده است؛ الگوی تکافل از حالت سه رکنی به دو رکن تغییر وضعیت می‌دهد؛ که با حذف صندوق تکافل از ارکان تکافل ضمن بقای ماهیت عملیات تأمینی بر اساس تکافل (همیاری و کفالت مشترک) عملیات به شکلی ساده تر اجرا می‌شود. در ادامه اجزاء این فرآیند تشریح می‌شود:

الف. متعاقبین: طرفین قرارداد، شرکت تکافل و مشارکت‌کنندگان هستند. در واقع هریک از مشارکت‌کنندگان به طور مستقل با شرکت تکافل وارد عقد می‌شود. در این الگو متکافلین با یکدیگر هیچ ارتباط یا قراردادی ندارند.

ب. نوع عقد: عقد پایه در این الگو، یکی از عقود مشارکتی متعارف (از جمله عقد مضاربه یا عقد شرکت) است که در آن متکافل با پرداخت مبلغی به عنوان سرمایه، در سود عملیات

اقتصادی شریک می‌شود. سمت اصلی شرکت تکافل در بخش سرمایه‌گذاری، عاملیت در مدیریت سرمایه است؛ لکن ممکن است شرکت تکافل خود مبلغی را به عنوان سهم از سرمایه سهیم نماید. در جریان این عقد، سود حاصل مبتنی بر اصول اولیه قرارداد به صورت مشاع با نسبتی که از پیش توسط متعاقدین تعیین شده است (و در ادامه تبیین می‌شود) تقسیم می‌شود. در ضمن این عقد، شروطی قرار می‌گیرد.

ج. شروط ضمن عقد: مهمترین بخش این الگو، شرط ضمن عقدی است که براساس آن، شرکت تکافل متعهد می‌شود تمام یا بخشی از خسارات وارد شده به متکافلین را از محل اموال خود جبران نماید (مبتنی بر جزییاتی که در قرارداد می‌آید، شامل خسارات ناشی از بلایای طبیعی، یا فوت یا نقص عضو، یا تصادف یا مسئولیت یا ...).

د. نسبت تقسیم سود: مبتنی بر اصول اولیه عقود مشارکتی، لازم است حصه سود هریک از طرفین عقد به صورت مشاع از پیش تعیین شده باشد. در این عقد نیز به همین صورت عمل می‌شود؛ لکن با توجه به اینکه شرکت تکافل (عامل) در جریان شرط ضمن عقد مکلف و متعهد به جبران خسارات متکافلین می‌شود، لازم است سهم (یا حصه) وی از سود، به میزانی بیشتر از سهم (یا حصه) متعارف تعیین گردد، بدین معنا که به عنوان مثال در صورتیکه در مضاربه رایج سهم عامل پنجاه درصد از سود کل است، در این الگو سهم عامل بیشتر از پنجاه درصد (مثلاً هفتاد درصد) تعیین می‌گردد تا بدون بروز زیان برای وی، از عهده تعهد جبران خسارات آتی متکافلین برآید. این بخش مازاد، می‌تواند براساس اصول علم آمار- و برآورد میزان خسارات احتمالی متکافلین- تعیین گردد.

در این الگو در صورتی که خسارات قابل پرداخت (تعهدات شرکت) از میزان سهم وی از سود فزونی یابد، شرکت می‌بایست مازاد خسارات را از محل اموال خود تأمین نماید. به همین جهت می‌بایست سهم شرکت از سود عملیات اقتصادی به نحوی تعیین گردد که پوشش کافی برای خسارات به‌علاوه سود متعارف شرکت را فراهم نماید. (مصوبه شورای فقهی بیمه مرکزی ج.ا.ا، ۱۳۹۱)

۳-۲-۳- طراحی و اجرایی سازی بیمه تکافل در ایران در قالب عقدی مستقل

با توجه به پذیرش مشروعیت بیمه در قالب عقدی مستقل از سوی فقهاء امامیه، اجرای بیمه تکافل در قالب عقد مستحدث بسیار راحت و خالی از چالش‌ها و ابهامات مطرح در الگوهای رایج خواهد بود زیرا در این قالب می‌توان در راستای اهداف این نوع از بیمه که شامل رعایت اصل

تعاون، عدالت و برابری، کمک به نیازمندان، شفافیت در عملکرد و دوری از شبهات فقهی وارده به الگوهای رایج این صنعت، الگویی منطبق با فقه و حقوق ایران طراحی نمود. (عسگری و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۴۵)

تیین و طراحی بیمه تکافل به عنوان عقدی مستقل در ایران از چند جهت مورد تایید است:
الف- مورد توجه عقلاء است: خرید و حفظ امنیت که موضوع بیمه می‌باشد، از مصادیق بارز امور عقلایی است که برای حفظ نظام اجتماعی از جانب عقلاء اعتبار می‌شود. تمامی عقلاء عالم، به دنبال یافتن راه حلی جهت ایجاد امنیت در همه شئون زندگی هستند، لذا بیمه را که موضوع آن خرید و حفظ امنیت است، اعتبار و ایجاد نموده‌اند. سیره عقلایی که منبعث از عقل سلیم و نیازهای ضروری جامعه است، حجت است و از آن جا که شارع مقدس جزء عقلاء است، بر خلاف عقلاء بما هم عقلاء حکمی نمی‌کند. (Lone and Ahmad, 2017, 139)

در صورت استناد به سیره عقلاء، فرقی میان بیمه‌های رایج و بیمه‌های تکافل در مشروعیت وجود ندارند و هر دو نوع بیمه در صورت نبود موانع شرعی، به لحاظ جبران خسارت و حفظ امنیت، کارکرد خاص خود را دارند، با این تفاوت که بیمه‌های تکافل برای بیمه شدگان، دارای مزایای بیشتری از جمله مالکیت بر صندوق بیمه و مازاد آن و نیز سهیم بودن در سود حاصل از سرمایه گذاری است. برخی از علماء اهل سنت، نیز که با نگاهی عقلایی و واقع بینانه به مسأله نگریسته‌اند، تفاوتی ماهوی را میان بیمه‌های رایج و بیمه‌های تکافل نیافته‌اند و مفاد هر دو را معاوضی و غیر تبرعی دانسته‌اند. از منظر ایشان، بیمه تکافل متضمن غرر است و آن چه لازم است در مباحث مربوط به بیمه دنبال شود، سخن از رفع موانع شرعی نظیر غرر و قمار می‌باشد. (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۲، ق، ۹۵)

ب- مورد تایید اکثر فقهای امامیه است: با توجه به این که در جمهوری اسلامی ایران، مشروعیت بیمه‌های بازرگانی مورد قبول فقهاء قرار گرفته است، می‌توان بیمه‌های تکافل را نیز در عرض این بیمه‌ها تأسیس نمود تا در فضایی سالم و رقابتی، در جامعه به فعالیت پردازند. البته به نظر می‌رسد که ماهیت «صندوق سرمایه گذاری» در بیمه‌های تکافل، به عنوان یک مزیت رقابتی، به سرعت نظر سرمایه گذاران را به خود جذب کند. همچنین تکافل شوندگان حق شرکت و حق رأی دادن در مجمع عمومی را دارند و در بازخرید بیمه‌های تکافل قبل از انقضای قرارداد، جریمه‌ای برای تکافل شوندگان لحاظ نمی‌گردد.

ج- منطبق با قوانین و حقوق مدنی ایران است: در ماده ۱۰ قانون مدنی آمده است که «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند در صورتی که مخالف صریح

قانون نباشد، نافذ است» این ماده که حاوی اصل آزادی قراردادهاست و به حکومت اراده دامنه گسترده تری می‌دهد و از انحصار عقود معین خارج می‌کند. علاوه بر این طبق اصل لزوم قراردادها که در ماده ۲۱۹ قانون مدنی ایران آمده است: «عقودی که بر طبق قانون واقع شده باشد، بین متعاملین و قائم‌مقام آن‌ها لازم‌الاتباع است مگر این که به رضای طرفین اقاله یا به علت قانونی فسخ شود» هرگاه قراردادی صحیحاً منعقد شد، اصل بر آن است که بین طرفین لازم‌الاتباع می‌باشد و باید به تعهداتی که ضمن آن نموده‌اند، وفادار باشند. بنابراین هر عقد و قراردادی که به جایز بودن آن تصریح نشده باشد، لازم است و هیچ یک از طرفین نمی‌توانند آن‌را برهم زنند، مگر در موارد مشخص و معین. اجرایی سازی بیمه تکافل به عنوان عقد مستقل در ایران از نظر قانونی امکان‌پذیر است ضمن اینکه بسیاری از مسایل و چالش‌های موجود در الگوهای رایج صنعت تکافل از قبیل شبهات وارده بر عقد بودن تکافل، تبیین طرفین قرارداد، جایز بودن عقود رایج (مضاربه، وکالت، مشارکت و...) در این الگوها، پرداخت سهم مازاد به مشارکت‌کنندگان و شرکت، درج شروط ضمن عقد و..... در این روش دیگر جایی نداشته و خود بخود حل خواهند شد.

۴- نتیجه‌گیری و پیشنهادات

طراحان نظام بیمه تکافل، الگوهای عملیاتی مختلفی را بر پایه عقود شرعی مختلف از قبیل عقود مضاربه، وکالت، وقف و نیز ترکیب‌هایی از آنها طراحی و عرضه نموده‌اند که در دو نوع محصولات خانواده و عمومی ارائه می‌شوند. در شکل کلی، ارکان هر قرارداد تکافل عبارتند از: متکافلین (شرکت‌کنندگان)، مدیر تکافل (شرکت اجراکننده تکافل) و صندوق تکافل. این سه رکن در همه مدل‌های تکافل وجود دارند و تفاوت اصلی، در نقشه عملکرد و الگوی ارتباط آنها با یکدیگر است. همین تفاوت در جزئیات فرآیندهای عملیاتی الگوها باعث شده است که علیرغم پذیرش تکافل به صورت کلی، سوالات و چالش‌های فقهی متعددی در فقه امامیه و حتی در میان برخی از فقهای اهل سنت در خصوص جزئیات این الگوها مطرح شود. با توجه به این مسائل، کشورهای اسلامی سعی نموده‌اند که الگویی منطبق با فقه رایج خود را ارائه داده یا از الگوهای رایج کشورهای پیشرو در این صنعت تبعیت نمایند. علیرغم رشد و توسعه بیمه تکافل در جهان، این صنعت در ایران همچنان مورد اقبال عملی قرار نگرفته است. برای رفع این خلأ، در این پژوهش الگوهای اجرایی‌سازی تکافل بر اساس فقه و حقوق رایج ایران در سه محور پیشنهاد

شدند که عبارتند از الگوهای مبتنی بر ۱- الگوهای عملیاتی رایج دنیا ۲- الگوهای عملیاتی جدید ۳- مستقل بودن عقد تکافل.

در پایان پیشنهاد می‌شود که که بیمه مرکزی ج.ا.ا، اهتمام جدی برای راه‌اندازی بیمه تکافل در کشور نموده و فارغ از درگیر شدن با مسایل فقهی اهل سنت، با استفاده از الگوهای پیشنهادی منتج از پژوهش‌های صورت گرفته، وارد مرحله عملیاتی شده و با تصویب قوانین مورد نیاز این صنعت، الگوی بومی ایرانی را راه‌اندازی نمایند. چرا که اجرای تکافل در کشور پس از شناخت کافی متولیان از مفهوم آن و طراحی نظری الگوهای عملیاتی بر اساس فقه اسلامی مستلزم تبیین چارچوب‌های عملیاتی، اجرایی و نظارتی آن است که این مهم برعهده بیمه مرکزی ج.ا.ا به‌عنوان قانونگذار و ناظر صنعت بیمه است.

منابع

۱. احمد، محمد لطفی احمد، نظریه التأمین، المشكلات العمليّة و الحلول الاسلاميّة، ۲۰۰۷م، اسکندریه - مصر، دار الفكر الجامعی، ص ۲۳۹-۲۴۰
۲. آزادبخت، فاطمه، یاقوتی، ابراهیم، درویشی هویدا، یوسف. تحلیل مقایسه‌ای نظام‌های بیمه‌ای مبتنی بر ساز و کار اشتراک ریسک (مطالعه موردی: بیمه‌های متقابل و تکافلی ۱۴۰۳، پژوهشنامه بیمه، ۱(۱۴)، ۸۱-۹۴.
۳. آزادبخت، فاطمه، یاقوتی، ابراهیم، و درویشی هویدا، یوسف، استخراج انگاره‌های فقهی تکافل از فتاوی و نظریات فقیهان امامی، ۱۴۰۳، پژوهشنامه بیمه، 13(4), 361-370.
۴. آقامهدوی، اصغر و نصیری اقدم، احمد، "بررسی الگوهای بیمه اسلامی (تکافل) مبتنی بر مضاربه از نظر سازوکارهای عملیاتی و فقهی (فقه امامیه)"، ۱۳۸۸، نشریه جستارهای اقتصادی، پاییز و زمستان، سال ششم، شماره ۱۲، صص ۱۲۱-۱۴۸.
۵. الهی، محمد، تحلیل حقوقی و فقهی عقود وقف و وکالت از نظام تکافل در مالزی و ایران، نشریه پژوهش‌های حقوقی میان رشته‌ای، پاییز ۱۳۹۹، شماره ۳، صص ۱۷-۳۱.
۶. جعفر، سهیل، «بیمه اسلامی: روندها، فرصت‌ها و آینده تکافل»، ۱۳۸۹، ترجمه حمیدرضا اسمعیلی گیوی و علیرضا ناصرپور تهران، پژوهشکده بیمه.
۷. جلالی لواسانی، احسان و عسگری، محمد مهدی، ۱۳۹۹، «گذار از بیمه متعارف به بیمه اسلامی»، چاپ اول، تهران، دانشگاه غیر دولتی-غیر انتفاعی عدالت.

۸. حسینی، عباس و آزادبخت، فاطمه، بررسی فقهی بیمه تکافل، ۱۴۰۱، گزارش پژوهشی شماره ۱۷۳، پژوهشکده بیمه
۹. الزرقا، مصطفی احمد، نظام التأمین حقیقته و الرأی الشرعی فیہ، ۱۴۰۴ ق، بیروت، مؤسسه الرسالہ، ص ۱۷۲-۱۸۳
۱۰. عبدالملکی، حجت الله؛ کریمی، سید محمد، الگوی تکافل در پوشش ریسک و بیمه، ۱۳۹۲، چاپ اول، تهران، پژوهشکده بیمه.
۱۱. العثیمین، محمد بن صالح، مجموع فتاوی و رسائل الشیخ محمد بن صالح بن عثیمین، ۱۴۱۳ ق، المحقق: فهد بن ناصر بن ابراهیم السلیمان، ریاض - عربستان، دار الوطن، ج ۲۹، ص ۴۷۷.
۱۲. عسگری، محمد مهدی؛ سعید صحت؛ اصغر آقا مهدوی و احسان جلالی لواسانی، «ضرورت توجه به فرایند بیمه‌گری از منظر سازگاری با تعالیم اسلامی با تأکید بر بیمه زندگی در صنعت بیمه جمهوری اسلامی ایران»، ۱۴۰۰، دوفصلنامه علمی مطالعات اقتصاد اسلامی، سال چهاردهم، شماره اول، پاییز و زمستان، صص ۲۳۱-۲۶۰.
۱۳. عیسائی تفرشی، محمد؛ کاظمی، عباس و الهی، محمد، الگوها و ماهیت تکافل در فقه امامیه و عامه، ۱۳۹۶، نشریه فقه و حقوق اسلامی، پاییز و زمستان، سال هشتم، شماره ۱۵، صص ۵۱-۷۲.
۱۴. قانون مدنی ایران
۱۵. کاظم مرتضی علی، مفهوم و چشم انداز بیمه اسلامی، ۱۳۸۴، ترجمه: میرزایی، حبیب و میرزاخانی، آتوسا، فصلنامه بیمه آسیا، شماره ۳۷.
۱۶. کیخای فرزانه، محمد امین؛ اسماعیلی، محسن و عسگری، محمد مهدی، «تکافل خانواده در قالب الگوی وکالت از دیدگاه فقه امامیه، عامه و حقوق ایران»، ۱۳۹۴، فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال چهل و هشتم، شماره ۱.
۱۷. محمد دوباه، أشرف، رؤیه استراتیجیة لمواجهة تحديات التأمین التکافلی الإسلامی، ۲۰۱۶، صص ۱۰۵-۱۲۵.
۱۸. محمدی، مهدی؛ سعدی، حسین علی و عسگری، محمد مهدی، مطالعه تطبیقی الگوی تکافل بر اساس فقه امامیه، نشریه تحقیقات مالی اسلامی، ۱۳۹۴، پاییز و زمستان، شماره ۹، صص ۶۵-۹۰.

۱۹. محمودیان، یعقوب و قنبرزاده، میترا، ارتقای بخش تکافل در کشورهای اسلامی، ۱۴۰۲، تهران، پژوهشکده بیمه
۲۰. معصوم بالله، مهد، «تکافل کاربردی و بیمه مدرن، قوانین و اصول کاربردی»، ۱۳۸۹، ترجمه محسن روحانی، انتشارات دانشگاه امام صادق(ع)، چاپ اول، تهران.
۲۱. نور، علی بن محمد بن محمد، التأمین التكافلی من خلال الوقف، ۱۴۳۳ق، چاپ اول، ریاض - عربستان، دار الدمیریة.
۲۲. هاشمی شاهرودی، محمود، کتاب المضاربه، ۱۴۳۲ق، قم، مرکز اهل البيت (ع) للفقہ و المعارف الاسلامیة.
۲۳. هاشمی شاهرودی، محمود، کتاب المضاربه، ۱۴۳۲ق، قم، مرکز اهل البيت (ع) للفقہ و المعارف الاسلامیة.
24. Afghanistan Ministry of Finance (2019). Afghanistan Takaful Law. In: Ministry of Finance of Afghanistan (ed.). Afghanistan.
25. BANK NEGARA MALAYSIA (1984). Malaysian Takaful Law. In: MALAYSIA, B. N. (ed.). Malaysia
26. Gönülal, S. O. (2013). Takaful and mutual insurance: Alternative approaches to managing risks. directions in development–finance. Washington, DC: World Bank. © World Bank
27. Hassan, H. A. (2020). Takaful models: origin, progression and future. Journal of Islamic Marketing, 11(6), 1801-1819.
28. Lone, F.A. and Ahmad, S. (2017), "Islamic finance: more expectations and less disappointment", Investment Management and Financial Innovations, Vol. 14 No. 1, pp. 134-141.
29. Swartz, N. P., & Coetzer, P. (2010). Takaful: An Islamic insurance instrument. Journal of Development and Agricultural Economics, 2(10), 333–339.
30. Sheila Nu NuHtay- Syed Ahmed Salman (December 2013), "Shariah and Ethical Issues in the Practice of the Modified Mudharabah Family Takaful Model in Malaysia", International Journal of Trade, Economics and Finance, Vol. 4, No. 6, pp. 340-343.
31. Wahab, A., & Rahim, A. (2006). Takaful Business Models, Opportunities, Obstacles and Practical Recommendations for Islamisation of Insurance System in Pakistan. Sidat Hyder Morshed Associates (Pvt) Ltd., Karachi, Pakistan.
32. Yusof, A. Y. (2015). Risk-based capital framework: Conventional vs. Takaful operators. Journal of Management Research, 7(2), 1.